

Я. О. Міщенко,
здобувач, асистент кафедри статистики,
Київський Національний Економічний Університет імені Вадима Гетьмана

АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ

Стаття присвячена інноваційній діяльності, яка базується на застосуванні нових знань, сучасних технологій та сприяє розвитку економіки нашої країни. В статті основна увага сконцентрована на інноваційній діяльності малих підприємств. Проведений статистичний аналіз діяльності малих підприємств у сфері інновацій. Висвітлені основні проблеми розвитку інноваційної діяльності та запропонована система статистичних показників інноваційної діяльності малих підприємств.

The article is dedicated to the innovative activity, which is based on the application of new knowledge and modern technologies and promotes to the economic development of our country. In this article, the main attention is put on the small enterprises' innovative activities. The statistical analysis of small enterprises' activity has been conducted in the field of innovations. There have been highlighted the core problems of the innovative activity development and has been offered the system of statistical indicators of small enterprises' innovative activity.

Ключові слова: інновації, інноваційна діяльність, мале підприємство, статистичне дослідження, статистичні показники.

ВСТУП

Важко переоцінити роль науково-інноваційної діяльності та, особливо, розвиток інноваційного бізнесу в подоланні економічних проблем та реформуванні економіки України. Сьогодні обов'язковою умовою забезпечення високої конкурентоздатності товарів на ринку є використання науково-технічних інновацій. У цьому наочно запевняє досвід як розвинених, так і нових індустріальних країн, котрі, долаючи пов'язані з трансформацією економіки кризи, досягли значних економічних успіхів на інноваційному шляху розвитку. В таких умовах роль малих інноваційних підприємств стає досить важливою.

Багато вітчизняних наукових досліджень та публікацій присвячені інноваціям та інноваційній діяльності. Наприклад, в роботі Власенко В. В. "Управління інноваційною діяльністю підприємства" досліджено стан, теоретичні та практичні проблеми систем управління інноваційною діяльністю підприємств та визначені основні напрями підвищення її ефективності. Проблемам вдосконалення організації і економічної оцінки інноваційної діяльності підприємств присвячена робота Тувакової Н.В. "Організація та економічна оцінка інноваційної діяльності підприємств". Теоретичне обґрунтування та розробка методичних засад щодо формування інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності

підприємств відображені в роботі Колесніченко В.Ф. "Інвестиційне забезпечення інноваційної діяльності підприємств".

Стосовно інноваційної діяльності малих підприємств в роботі Няньчук Н.Ю. "Фінансово-кредитне забезпечення розвитку інноваційної діяльності малих підприємств" проведено дослідження теоретичних та практичних аспектів фінансово-кредитного забезпечення розвитку інноваційної діяльності малих підприємств в Україні. Статистичному дослідженню стану та розвитку малого підприємництва присвячена робота Чуприни О.О. "Статистична характеристика стану і розвитку малого підприємництва на регіональному рівні". В даній роботі розглянуті показники, що характеризують інноваційну діяльність підприємств — кількість нововведень, обсяг виробництва нових і удосконалених видів продукції в поточному періоді.

Але на сьогоднішній день офіційні статистичні дані щодо діяльності малих підприємств є недостатніми для проведення детального аналізу інноваційної діяльності. А отже, немає можливості оцінити внесок малих підприємств в розвиток інноваційної діяльності в Україні, проаналізувати тенденції та виявити основні причини, які гальмують таку діяльність. Тому подальші дослідження в даному напрямі є досить актуальними.

Інформаційною базою для дослідження цієї пробле-

Таблиця 1. Розподіл обсягу фінансування наукових та науково-технічних робіт за джерелами фінансування (у фактичних цінах)

Джерело фінансування	Роки															
	2000		2001		2002		2003		2004		2005		2006		2007	
	млн грн.	%	млн грн.	%	млн грн.	%	млн грн.	%	млн грн.	%	млн грн.	%	млн грн.	%	млн грн.	%
Державний бюджет	614,5	30	751,6	31	733,3	28	1070,7	30	1449,5	34	1711,2	33	2017,4	39	2815,4	46
Власні кошти	61,3	3	210,4	9	146,7	6	228,5	6	275,9	6	338,5	7	462,7	9	521,1	8
Кошти замовників, в тому числі:																
Вітчизняних	785,8	38	789,5	32	933,6	36	1321,5	37	1475	35	1680,1	33	1563,3	30	1725,8	29
Іноземних держав	477,1	23	555,3	23	683,1	26	875,1	24	908,6	21	1258	24	1000,9	19	978,7	16
Інші джерела	107,6	5	125,7	5	115	4	101,6	3	142,7	3	172,6	3	120,1	2	63,1	1
Усього	2046,3	100	2432,5	100	2611,7	100	3597,4	100	4251,7	100	5160,4	100	5164,4	100	6149,2	100

Таблиця 2. Обсяг наукових та науково-технічних робіт, виконаних власними силами організацій (підприємств), за видами робіт (у фактичних цінах)

Рік	Усього	У тому числі							
		Фундаментальні дослідження		Прикладні дослідження		Науково-технічні розробки		Науково-технічні послуги	
		млн грн.	У % до загального обсягу	млн грн.	У % до загального обсягу	млн грн.	У % до загального обсягу	млн грн.	У % до загального обсягу
2000	1978,4	266,7	13,5	436,6	22,0	1106,3	56,0	168,8	8,5
2001	2275,0	353,3	15,5	304,9	13,4	1317,2	58,0	299,6	13,1
2002	2496,7	424,8	17,0	343,6	13,8	1386,6	55,5	341,7	13,7
2003	3319,8	491,2	14,8	429,8	13,0	1900,2	57,2	498,6	15,0
2004	4112,4	629,7	15,3	573,7	14,0	2214,0	53,7	695,0	17,0
2005	4818,6	902,2	18,7	708,8	14,7	2406,9	50,0	800,7	16,6
2006	5354,6	1141,0	21,3	841,5	15,7	2741,6	51,2	630,5	11,8
2007	6700,7	1504,1	22,4	1132,5	17,0	3303,1	49,3	761,0	11,3

Таблиця 3. Динаміка наукових кадрів в Україні (тис. осіб)

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Кількість працівників, які виконують наукові та науково-технічні роботи	494,2	293,1	188,0	181,5	178,0	173,9	173,6	170,6	160,8	155,5
Кількість спеціалістів, які виконують наукові та науково-технічні роботи	313,1	179,8	120,8	113,3	107,4	104,8	106,6	105,5	100,2	96,8

ми є офіційні статистичні дані Держкомстату України. Для аналізу в статті використаний статистичний метод вивчення швидкості та інтенсивності розвитку інноваційної діяльності в Україні. Статистичне вивчення особливостей розвитку інноваційної діяльності ґрунтується на порівнянні динамічних рядів, на практичному застосуванні відносних статистичних величин.

Мета дослідження — виявити основні проблеми, перешкоди шляху розвитку інноваційної діяльності, обґрунтувати напрями їх подолання.

Основним завданням дослідження є проведення статистичного аналізу інноваційної діяльності малих підприємств в Україні, надання рекомендацій щодо його удосконалення, вдосконалення системи статистичних показників інноваційної діяльності малих підприємств.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз розвитку та проблем інноваційної діяльності в Україні

Для успішного проведення економічних реформ у нашій країні є особливо актуальним надання їм інноваційного характеру. Правові, економічні та організаційні

засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні визначає Закон України "Про інноваційну діяльність" № 40-IV від 04.07.2002 р., згідно з яким:

1) інновації — це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру,

що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [1];

2) інноваційна діяльність — діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг [1];

Також вище названий Закон встановлює форми стимулювання державою інноваційних процесів, він спрямований на підтримку розвитку економіки України інноваційним шляхом.

Слід зазначити, що згодом був прийнятий Закон України "Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні" №

433- IV від 16.01.2003 р., який визначає правові, економічні та організаційні засади формування та реалізації пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в Україні [2]. У цьому законі пріоритетними вважаються науково, економічно і соціально обґрунтовані та законодавчо визначені напрями інноваційної діяльності, спрямовані на забезпечення потреб суспільства у високотехнологічній конкурентоспроможній, екологічно чистій продукції, високоякісних послугах та збільшення експортного потенціалу держави.[2] Метою Закону є створення правової бази для концентрації ресурсів держави на провідних напрямках науково-технологічного оновлення виробництва та сфери послуг у країні, забезпечення внутрішнього ринку конкурентною наукоємною продукцією та виходу з нею на світовий ринок [2].

Однак, інноваційна діяльність гальмується. І причиною тому є, в першу чергу, недостатнє фінансування науково-дослідних робіт. Також відсутні стимули орієнтації науки на впровадження досягнутих результатів. Загострена проблема впровадження нових технологій на великих підприємствах по причині нестачі обігових коштів та управлінської інертності. Малі підприємства, які в своїй діяльності та розвитку є більш мобільними,

можуть впроваджувати нові виробництва на базі новітніх технологій. Але для цього потрібно розвинути партнерство "винахідник — підприємець — інвестор".

Інноваційний розвиток стримують системні фактори. Таку думку висловив Голова Державного агентства України по інвестиціям та інноваціям Віктор Івченко на засіданні круглого столу на тему "Наукова та інноваційна діяльність у вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи", яке відбулося в НТУ України "Київський політехнічний інститут" 9 грудня 2008 року. З погляду В.

Івченко, при відносно повній нормативно-правовій базі, якою регулюється сфера інноваційної діяльності в Україні, існує ряд факторів, котрі стримують перехід національної економіки на інноваційну модель розвитку. Одним з них є відсутність чіткого розмежування повноважень центральних органів виконавчої влади в сфері інноваційної діяльності, що призводить до дублювання функцій управління цією сферою [3].

Також на інноваційну активність підприємств негативно впливає непослідовність здійснення державою фінансової підтримки інноваційної діяльності. Зокрема, в 2007 р. з держбюджету в рамках трьох програм Держінвестицій було виділено біля 1 млрд грн. на фінансову підтримку інноваційних та інвестиційних проектів. У цьому ж році використання передбачених програмою пільгових кредитів в сумі 167 млн грн. було заморожено [3]. Розподіл обсягу фінансування інноваційної діяльності наведений в табл. 1 [4].

У період з 2000 р. по 2007 р. частка фінансування з державного бюджету суттєво не змінювалась і в середньому становила 34% всього обсягу фінансування інноваційних процесів. Як видно з даних таблиці, значним джерелом фінансування інноваційної діяльності є кошти замовників, які за період, що досліджується, в середньому становили 56% загального обсягу фінансування, у тому числі 22% фінансування за рахунок іноземних замовників. Загальний обсяг фінансування з 2000 р. по 2007 р. збільшився на 4102,9 млн грн., що становить 313,7% по відношенню до 2000 р.

Як видно з табл. 2, обсяг наукових та науково — технічних робіт за період з 2000 р. по 2007 р. збільшився на 4722,3 млн грн., що становить 338,7% по відно-

Рис. 1. Розподіл малих підприємств, що здійснювали технологічні інновації по видах економічної діяльності (2007 р.)

шенню до 2000 р. Найбільшу частку в загальному обсязі становлять науково — технічні розробки (в середньому 54% за 2000—2007 рр.), тобто роботи направлені на створення нових матеріалів, продуктів, процесів, пристроїв, послуг, систем чи методів [4].

Збільшення фінансування інноваційної діяльності та збільшення обсягів наукових робіт в абсолютному виразі за останні 8 років передусім зумовлені інфляційними процесами в Україні.

Що ж стосується зайнятих в цій сфері діяльності, простежується негативна тенденція скорочення (табл. 3). З 1990 р. по 2007 р. кількість спеціалістів скоротилась майже на 69%, а кількість працівників — на 68,5% [4].

*Інноваційна діяльність малих підприємств.
Удосконалення системи статистичних показників
інноваційної діяльності малих підприємств*

Малі інноваційні підприємства є ефективним інструментом постійного оновлення всіх елементів ви-

Таблиця 4. Динаміка кількості малих підприємств, що здійснювали технологічні інновації за період 2004—2007 рр.

Роки	Кількість підприємств, що здійснювали технологічні інновації, одиниць				Відносний базовий приріст підприємств, що здійснювали технологічні інновації, %		
	2004	2005	2006	2007	2005	2006	2007
	Усього, в тому числі:	503	634	526	325	26,04%	4,57%
Промисловість	124	118	81	94	-4,84%	-34,68%	-24,19%
Будівництво	59	69	51	25	16,95%	-13,56%	-57,63%
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	77	127	134	61	64,94%	74,03%	-20,78%
Діяльність транспорту та зв'язку	24	30	46	13	25,00%	91,67%	-45,83%
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	166	230	164	102	38,55%	-1,20%	-38,55%
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	8	16	13	7	100,00%	62,50%	-12,50%
Інші види економічної діяльності	45	44	37	23	-2,22%	-17,78%	-48,89%

Таблиця 5. Статистичні показники інноваційної діяльності малих підприємств (МП)

№ п/п	Назва показники	Подається підприємством	Розраховується органом статистики
1	Обсяг наукових та науково – технічних робіт, виконаних власними силами МП	+	
2	Кількість створених на МП інноваційних технологій	+	
3	Кількість впроваджених на МП інноваційних технологій, в тому числі:	+	
3.1	кількість впроваджених власних інноваційних технологій	+	
3.2	кількість придбаних інноваційних технологій	+	
4	Обсяг реалізованих інноваційних технологій МП, в тому числі:	+	
4.1	обсяг реалізованих інноваційних технологій вітчизняним підприємствам	+	
4.2	обсяг реалізованих інноваційних технологій іноземним підприємствам	+	
5	Кількість застосованих сучасних систем контролю якості та сертифікації на МП	+	
6	Обсяги зовнішнього фінансування інноваційної діяльності МП, в тому числі:	+	
6.1	обсяги державного фінансування	+	
6.2	обсяги фінансування вітчизняними замовниками	+	
6.3	обсяги фінансування іноземними замовниками	+	
7	Частка державного фінансування в загальному обсязі фінансування інноваційної діяльності МП		+
8	Абсолютний приріст впровадження на МП інноваційних технологій		+
9	Відносний приріст впровадження на МП інноваційних технологій		+
10	Частка впроваджених інноваційних технологій на МП в загальному обсязі впроваджених технологій		+
11	Частка реалізованих інноваційних технологій МП в загальному обсязі реалізованих інноваційних технологій		+
12	Частка застосованих сучасних систем контролю якості та сертифікації на МП в загальному обсязі застосованих систем контролю якості та сертифікації		+
13	Частка державного фінансування інноваційної діяльності МП в загальному обсязі державного фінансування інноваційної діяльності.		+

робничого процесу, забезпечення високої конкурентоздатності продукції та послуг. Вони здатні досить динамічно та гнучко реагувати на зміни як споживчого попиту, так і на нові пропозиції і перспективи, які відкриваються на базі використання результатів досліджень та розробок. Малі інноваційні підприємства, як правило, здійснюють інновації, які на першому етапі не потребують значних капіталовкладень та залучення значної кількості трудових та матеріальних ресурсів. Важливим є те, що інноваційні підприємства можуть створювати нові робочі місця для кваліфікованих ініціативних спеціалістів, які здатні працювати в умовах пошуку нових наукових рішень, і, насамперед, це можуть бути молоді науковці.

Враховуючи значну роль, яку може відігравати мале підприємництво в процесі активізації інноваційної діяльності, важливо проаналізувати досвід роботи та проблеми діючих інноваційних малих підприємств. Аналіз інноваційних малих підприємств України представляє не тільки практичний інтерес, він також повинен бути базою для розробки та прийняття нормативно-правових актів та рішень, направлених на розвиток малих інноваційних підприємств як на державному, так і на місцевому рівні.

Необхідною умовою для аналізу стану та тенденцій розвитку малих інноваційних підприємств є достовірна інформація про кількісні та якісні параметри розвитку цього сектора підприємництва. В українській офіційній статистиці відсутнє поняття "малі інвестиційні підприємства", а отже, відсутні і показники, які відображають стан та динаміку змін у часі діяльності таких підприємств.

Однак, на основі наявних офіційних статистичних даних щодо малих підприємств можна провести аналіз витрат підприємств на технологічні інновації в розрізі видів економічної діяльності.

Як видно з рис. 1, найбільша частка підприємств, що здійснювали технологічні інновації, належить до галузі

операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям (31,38% всіх малих підприємств, що здійснювали інновації в 2007 р.) та до промисловості (28,9%).

Великий відсоток підприємств галузі операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям, які здійснювали технологічні інновації, можна пояснити тим, що до цієї галузі відноситься підприємства, які займаються діяльністю у сфері інформатизації, дослідженнями та розробками.

Але частка підприємств, які функціонують в сфері інформатизації та займаються дослідженнями та розробками, не досить вагома. В 2007 р. частка підприємств сфери інформатизації становила 7,5% від загальної кількості малих підприємств, що відносяться до галузі операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям, та 1,74% від загальної кількості малих підприємств відповідного року, а частка підприємств, що займаються дослідженнями та розробками, становить 5,4% від загальної кількості підприємств цієї галузі та 1,26% всіх малих підприємств. Зазначимо, що за період з 2004 р. по 2007 р. частка підприємств галузі операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям в загальному обсязі малих підприємств, що здійснювали інновації, суттєво не змінювалася (2004 р. — 33%; 2005 р. — 36,28%; 2006 р. — 31,18%).

Взагалі, відсоток малих підприємств, що здійснювали технологічні інновації, незначний — 0,1% від загальної кількості малих підприємств у 2007 р., а в 2004—2006 рр. цей показник становив 0,2% [5].

Аналіз динаміки кількості малих підприємств, що здійснювали технологічні інновації, за 2005—2007 рр. (табл. 4) засвідчив, що в 2005 р. майже у всіх галузях економіки, за виключенням промисловості, спостерігається збільшення кількості підприємств, що здійснювали інновації; в 2006 р. по відношенню до 2004 р. суттєвий приріст спостерігається в трьох галузях: діяльність транспорту та зв'язку, торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту. В 2007р. за всіма галузями спостерігалось суттєве скорочення числа підприємств, котрі здійснювали інновації.

Проведений аналіз витрат малих підприємств на технологічні інновації за період з 2004 р. по 2007 р. свідчить про досить низьку активність малих

підприємств до впровадження технологічних інновацій в своїй діяльності. Проведений статистичний аналіз не дає змоги виявити основні причини такого відношення малих підприємств до впровадження технологічних інновацій. Для виявлення таких причин потрібно проводити додаткові дослідження, можливо, в формі опитувань.

Також наявні офіційні статистичні дані через свою обмеженість, не дозволяють визначити положення малих підприємств у інноваційній сфері та їх внесок в розвиток даної сфери.

Таким чином, повинна бути розроблена така система показників інноваційної діяльності малих підприємств, на основі якої можна проводити глибокий статистичний аналіз інноваційної діяльності малих підприємств, робити висновки та рекомендації, котрі можуть бути використані при розробці нормативно-правових положень та рішень як на місцевому, так і на державному рівні. Система повинна включати наступні показники, представлені в табл. 5.

Запропоновані показники доцільно наводити в розрізі регіонів України та видів економічної діяльності, що дасть змогу охарактеризувати стан та тенденції розвитку інноваційної діяльності малих підприємств у кожному конкретному регіоні та галузі економіки.

Представлена система показників сприятиме виділенню серед малих підприємств такої категорії, як "малі інноваційні підприємства". Адже Закон України "Про інноваційну діяльність" визначає інноваційне підприємство як підприємство, що розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти і (або) продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 відсотків його загального обсягу продукції і (або) послуг, і за наявності потрібних даних в сфері малого підприємництва можна також виділити інноваційні підприємства [1].

Виділивши малі інноваційні підприємства в окрему групу, можна провести детальний аналіз їх діяльності та розвитку, виявити основні проблеми та визначити шляхи їх вирішення.

Оцінка стану інноваційної діяльності в світовій практиці оснований на використанні низки спеціальних показників, головним з яких є показники патентування та міжнародний обмін технологіями та високотехнологічною продукцією. Світовий досвід вивчення інноваційної діяльності використовується в Росії, де вже декілька років здійснюються статистичні спостереження за інноваціями, методологія яких враховує міжнародні рекомендації.

ВИСНОВОК

Проведене дослідження засвідчило, що в Україні науково-інноваційний бізнес на даний час знаходиться в надто складному стані порівняно з іншими видами діяльності. Така ситуація передусім викликана значною мірою ризиком вкладання коштів, тривалістю обороту капіталу та його багатоетапністю — наукова ідея щодо отримання інноваційного продукту в вигляді товару проходить три стадії: дослідницьку, конструкторсько-технологічну, виробничу. У великих підприємствах цей ризик менший, оскільки нівелюються масштаби звичайної налагодже-

ної та, частіше за все, різноманітної діяльності. На відміну від великого, малий інноваційний бізнес пронизаний загрозою невдачі, тому його й називають ризиковим, венчурним. Про міру ризикованості малого інноваційного бізнесу свідчить той факт, що в середньому із кожних десяти венчурних підприємств успіху досягають лише один — два, а з кожної сотні розроблених інноваційних проектів — тільки три — п'ять. Вирішення задачі структурної перебудови економіки нашої країни в умовах економічної кризи, обмежених та дорогих сировинних та енергетичних ресурсів можливе лише через розвиток науково-інноваційної діяльності. Розвиток науково-інноваційного підприємництва полягає в необхідності швидкого доведення дослідно-конструкторських розробок до комерційного результату, задоволення власних потреб в наукоємній продукції та технологіях, виходу на зовнішній ринок, залучення в науково-інноваційну сферу приватного, в тому числі і іноземного, капіталу, створення нових робочих місць.

Умови, в котрих відбувається формування в країні підприємництва, в цілому неможливо назвати сприятливим. Як показує світовий досвід, ставка держави з перерідною економікою для здійснення економічних перетворень тільки на великі промислові гіганти не виправдана. Стан науково-інноваційної діяльності в будь-якій державі повинен бути індикатором розвитку суспільства та економіки. Доводиться констатувати, що процес розвитку малого науково-технічного та інноваційного бізнесу в нашій країні знаходиться в початковій стадії свого формування та не відповідає можливостям та потребам нашого суспільства.

Зазначимо, що підтримка та регулювання інноваційного підприємництва, а особливо малого, повинна бути одними з пріоритетних напрямів державної політики щодо підтримки науково-технічної та інноваційної діяльності. А для розроблення ефективних управлінських рішень щодо підтримки малих інноваційних підприємств потрібно проводити регулярні дослідження та здійснювати детальний статистичний аналіз цього сектора економіки.

Література:

1. Закон України "Про інноваційну діяльність" № 40-IV від 04.07.2002 р.
2. Закон України "Про пріоритетні напрямки інноваційної діяльності в Україні" № 433-IV від 16.01.2003 р.
3. Матеріали засідання тему "Наукова та інноваційна діяльність в вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи", яке відбулося в НТУ України "Київський політехнічний інститут" 9 грудня 2008 року.
4. Статистичний збірник "Україна в цифрах" 2007 / Держкомстат України; за ред. О.Г. Осауленка; відп. за випуск П. П. Забродський. — К.: Київ 2008.
5. Статистичний збірник "Діяльність малих підприємств" 2007 / Держкомстат України; за ред. І. М. Жук; відп. за випуск М. С. Кузнєцова. — К.: Київ 2008.
6. Статистика: підручник / С.С. Герасименко, А.В. Головач, А.М. Єріна та ін.; За наук. ред. д-ра екон. наук С.С. Герасименка. — К.: КНЕУ, 2000.

Стаття надійшла до редакції 06.12.2009 р.